

آداب و اهداف سوگواری معصومین علیهم‌السلام بر سیدالشهدا علیه‌السلام

دکتر پیمان صالحی^۱

دکتر مهدی اکبرنژاد^۲

(تاریخ دریافت: ۹۵/۳/۲۳ تاریخ پذیرش: ۹۵/۴/۳۰)

چکیده

بی‌شک، شهادت امام حسین علیه‌السلام، بزرگ‌ترین مصیبتی است که بر جهان تشیع وارد شده است. امامان معصوم علیهم‌السلام نیز نه تنها در ماه محرم بلکه در هر فرصتی که مهیا می‌شد به اقامه سوگواری بر آن حضرت، می‌پرداختند؛ با این حال، متأسفانه، سنت عزاداری و سوگواری بر سالار شهیدان، در طول تاریخ، دچار تحریف و دگرگونی بسیاری شده است تا جایی که به نظر می‌رسد انجام برخی از اعمال به عنوان عزاداری، نه تنها ثوابی ندارد، بلکه موجب بدبینی دشمنان اسلام شده و دست‌مایه‌ای برای زیر سؤال بردن ارزش‌های والای عاشورا گردیده است؛ به همین دلیل، پژوهش مذکور با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با استناد به منابع معتبر و متعدد روایی، تلاش کرده است آداب و اهداف عزاداری امامان معصوم علیهم‌السلام بر سیدالشهدا علیه‌السلام را به تصویر بکشد. نتایج، نشان از آن دارد که سوگواری بر امام حسین علیه‌السلام در سنت معصومین علیهم‌السلام آداب ویژه‌ای داشته است از جمله: ترک زینت، لباس سیاه پوشیدن، برپایی مجالس عزاداری و ایراد

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات عرب (salehi@ilam.ac.ir)

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث (m_akbarnezhaad@yahoo.com)

خطبه در آن‌ها، نوحه‌خوانی، و از مهم‌ترین اهدافی که امامان معصوم از سوگواری بر سالار شهیدان داشته‌اند می‌توان به مواردی چون: حفظ دستاوردهای نهضت عاشورا و آگاه شدن مردم از حقیقت دین حنیف، اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها: امام حسین علیه السلام، ائمه معصومین علیهم السلام، عاشورا، سیره، سوگواری.

۱. مقدمه

از زمانی که هابیل به دست قابیل کشته شد، عزاداری و سوگواری در میان انسان‌ها وجود داشته است؛ با این حال، نحوه عزاداری و معیارهای مرثیه‌سرایی و سوگواری با توجه به فرهنگ هرملتی، شکلی خاص دارد. سنت عزاداری نیز در میان اهل بیت علیهم السلام وجود داشته است و آنان هرگاه عزیزی را از دست می‌دادند، اقامه ماتم می‌کردند. بی‌شک، شهادت امام حسین علیه السلام، بزرگ‌ترین مصیبتی است که بر معصومین علیهم السلام وارد شده است و آن بزرگان نه تنها در ماه محرم بلکه در هر فرصتی که مهیا می‌شد به اقامه سوگواری بر آن حضرت، می‌پرداختند. سوگواری و بزرگداشت شهادت امام حسین علیه السلام از همان دوران کودکی، زمانی که در آغوش رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم بود آغاز شد. ام سلمه گوید:

یکی از روزها حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم نشسته بودند و حسین علیه السلام نیز در دامن او بودند، در این هنگام، ناگهان چشمانش پر از اشک شد، عرض کردم یا رسول الله تورا گریان مشاهده می‌کنم. فرمود: «جبرئیل نزد من آمد و مرا نسبت به حسین تسلیت گفت و به من اطلاع داد که گروهی از امت من او را خواهند کشت، خداوند آنان را از شفاعت من محروم گرداند. (مفید، ۱۴۱۳: ج ۲، ص ۱۲۹)

۲. بیان مسئله و ضرورت تحقیق

متأسفانه، از یک طرف، سنت عزاداری و سوگواری بر سالار شهیدان، در طول تاریخ، دچار تحریف و دگرگونی بسیاری شده است تا جایی که به نظر می‌رسد انجام برخی از اعمال به عنوان سوگواری، نه تنها ثوابی ندارد بلکه موجب بدبینی دشمنان اسلام شده و دست‌مایه‌ای برای زیر سؤال بردن ارزش‌های والای عاشورا گردیده است و از طرف دیگر،

تبلیغاتی که امروز به وسیله وهابیت انجام می‌گیرد، در پی از بین بردن احساسات و عواطف شیعیان است. شرک دانستن کارهایی مانند گریستن بر مرده‌ها، زیارت قبور، خواندن دعا و حتی فاتحه به وسیله گروه‌های سلفی تکفیری، بررسی مسئله نحوه سوگواری معصومین علیهم‌السلام بر امام حسین علیه‌السلام را حائز اهمیت کرده است؛ به همین دلیل، پژوهش مذکور با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با استناد به منابع معتبر و متعدد روایی، تلاش کرده است نحوه عزاداری امامان معصوم علیهم‌السلام را بر سیدالشهدا علیه‌السلام به تصویر بکشد و در ادامه، اجرو پاداشی که آن بزرگان برای اقامه ماتم بر امام حسین علیه‌السلام بیان فرموده‌اند، به اطلاع سوگواران حضرتش، برساند.

۳. آداب سوگواری معصومین علیهم‌السلام بر سیدالشهدا علیه‌السلام

سوگواری و عزاداری ائمه اطهار علیهم‌السلام بر امام حسین علیه‌السلام، دارای آداب ویژه‌ای بوده است که در اینجا به بیان مهم‌ترین آنها پرداخته می‌شود. قبل از پردازش مطلب، لازم به یادآوری است که به علت تنگنای مقال، فقط به ذکر چند حدیث، بسنده شده است:

۳.۱. ترک زینت

کنار گذاشتن زینت در سوگواری‌ها، امری است که از گذشته در میان مردم، مرسوم بوده است. صاحبان عزا برای نشان دادن غم و اندوه خود، زینت را ترک می‌کردند. امامان معصوم علیهم‌السلام این رسم را تأیید و به آن عمل می‌نمودند. امام صادق علیه‌السلام درباره سوگواری زنان بنی‌هاشم بر امام حسین علیه‌السلام فرمودند:

در سوگ سیدالشهدا علیه‌السلام، هیچ زن هاشمیه‌ای به چشمانش سرمه نزد و به موهایش حنا نمالید تا این‌که عبیدالله بن زیاد کشته شد. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۴۵، ص ۳۸۶)

۳.۲. لباس سیاه پوشیدن

تقریباً در همه جای عالم از دیرباز لباس سیاه، نشانه ماتم و عزا بوده است. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام نیز به هنگام مصیبت، سیاه‌پوش می‌شدند و دیگران را نیز به این کار سفارش می‌کردند. هنگام بازگشت اهل بیت علیهم‌السلام به مدینه، یکی از شاعران پیشاپیش به

مدینه رفت و خبر شهادت امام حسین علیه السلام را در قالب اشعاری به مردم اطلاع داد. بنا به گفته ابی مخنف، زنی در مدینه باقی نماند، جز آن که از خانه بیرون رفت و مردمان سیاه پوشیدند و فریاد گریه و ناله سردادند (ازدی کوفی، ۱۴۱۹: ج ۱، ص ۵۰۳).

۳.۳. ترک کسب و کار

یکی از سنت‌های رایج در سیره ائمه معصومین علیهم السلام ترک کسب و کار در وفات شخصیت‌های بزرگ مذهبی و علمی به ویژه امامان علیهم السلام بوده است: امام باقر علیه السلام درباره روز عاشورا فرمودند:

اگر توانستی در پی برآوردن حاجتی نروی، نرو؛ چرا که روز عاشورا، روز شومی است و حاجتی در آن، برآورده نمی‌شود و اگر هم برآورده شود برکتی ندارد و پیشرفتی نمی‌بینی. همچنین در این روز برای خانه‌ات چیزی را ذخیره نکن؛ چرا که هر کس در روز عاشورا برای خانه‌اش چیزی بیندوزد در اندوخته‌اش برکتی نخواهد بود و در خانواده‌اش نیز برکتی نخواهد دید (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ص ۱۷۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۰۱، ص ۲۹۰).

همچنین امام رضا علیه السلام در خصوص عدم ترک کسب و کار در روز عاشورا این‌گونه هشدار می‌دهند:

... هر کسی روز عاشورا را روز برکت قرار دهد و در آن روز برای منزلش، چیزی را ذخیره کند، پس خداوند متعال، برکتی را در آن چیز قرار نمی‌دهد و در روز قیامت با یزید و عبید الله بن زیاد و عمر سعد که لعنت بر آنان باد، محشور می‌گردد (مجلسی، ۱۴۲۳: ص ۲۳۲).

۳.۴. برپایی مجالس عزاداری

ائمه علیهم السلام همواره با گفتار و رفتار خود بر عزاداری سیدالشهدا علیه السلام، به ویژه در اول محرم، تأکید می‌کردند. امام رضا علیه السلام فرمودند:

محرم، ماهی است که اهل جاهلیت در گذشته، تجاوز و جنگ را در آن حرام می‌دانستند و آن را محترم می‌شمردند؛ ولی این امت، حرمت ماه خود را و

حرمت ماه پیامبر خود را نگاه نداشتند. در این ماه، فرزندان او را کشتند و خانواده او را به اسارت بردند. (صدوق، ۱۳۷۸، ج: ۱، ص: ۲۹۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج: ۴، ص: ۲۸۵).

یکی از شیوه‌های عزاداری که نقش مهمی در کاستن از ناراحتی مصیبت‌ها دارد، گردهمایی صاحبان عزا و نزدیکان فرد درگذشته است. این شیوه عزاداری در میان ائمه علیهم‌السلام، پس از شهادت امام حسین علیه‌السلام بیشتر مرسوم بود. عزاداری اهل بیت برای امام حسین علیه‌السلام در کوفه، شام و مدینه نمونه آن است که در دوره‌های بعد در میان ائمه علیهم‌السلام ادامه یافت.

اولین مجلس عزاداری اهل بیت علیهم‌السلام در سوگ سیدالشهدا علیه‌السلام به وسیله اسیران کربلا صورت گرفت. در برخی از روایات نقل شده است: همسر یزید، خواب عجیب و عبرت‌انگیزی دید و برای او نقل کرد که در عالم رؤیا شاهد بوسیدن سر امام حسین علیه‌السلام به وسیله پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بوده است. پس از آن، یزید اسرای اهل بیت علیهم‌السلام را خواست و برای دلجویی و جلب رضایت آنان، آمادگی خود را برای به دست آوردن خواسته‌ای از آنان اعلام کرد. اهل بیت امام حسین علیه‌السلام گفتند: ما بیش از هر چیز دوست داریم بر حسین علیه‌السلام گریه و زاری کنیم. سپس یزید مقدمات عزاداری را برای آنان فراهم کرد و اسرای اهل بیت، هفت روز بر آن حضرت، ندبه و زاری کردند (طریحی، ۱۳۶۲، ج: ۲، ص: ۴۸۲؛ ازدی کوفی، ۱۴۱۹، ج: ۱، ص: ۵۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج: ۴۵، ص: ۱۹۶).

علقمة بن محمد حضرمی نقل می‌کند که حضرت باقر علیه‌السلام بر امام حسین علیه‌السلام گریه می‌کرد و دستور می‌داد به افرادی که در خانه بودند و از آنان تقیه نمی‌کرد، بر حسین علیه‌السلام گریه کنند. آن حضرت در خانه خود، مجلس عزا برپا می‌داشت و به یکدیگر مصیبت حسین علیه‌السلام را تسلیت می‌گفتند (طوسی، ۱۴۱۱، ج: ۲، ص: ۷۷۲؛ حرّعاملی، ۱۴۰۳، ج: ۱۴، ص: ۵۰۹).

از این روایت برمی‌آید که امامان شیعه علیهم‌السلام عزاداری با سوز و گداز و همراه با گریه و زاری را تشویق و تبلیغ می‌کردند و برای آن ثواب زیادی قایل بودند. آنان بر استمرار برپایی عزای حسینی علیه‌السلام تأکید داشتند و حتی در شرایط سخت سیاسی، آن را ترک نکردند. در

سیره امام صادق علیه السلام، عزاداری خانوادگی آن حضرت برای امام حسین علیه السلام در شرایط تقیه دیده می‌شود؛ یعنی برگزاری مخفیانه عزاداری و بدون حضور مردم. سفیان بن مصعب عبدی، شاعر بزرگ شیعی نقل می‌کند:

روزی به منزل امام صادق علیه السلام شرفیاب شدم و ایشان مرا به خواندن مصیبت امر نمود. من اشعاری در مصیبت امام حسین علیه السلام خواندم. صدای گریه زنان بلند شد و مردم از بیرون متوجه شدند و مقابل منزل امام علیه السلام، اجتماع کردند. در این هنگام، امام صادق علیه السلام به دلیل تقیه دستور داد پراکنده شوند. (یعقوبی، بی‌تا: ج ۲، ص ۱۴)

همچنین ایشان در گفت‌وگو با مسمع بن عبدالمالک کردین بصری که به دلیل وجود جاسوسان بنی‌امیه نمی‌توانست در کربلا حاضر شود به برگزاری عزای سیدالشهدا علیه السلام در جمع خانواده خود سفارش کردند (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ص ۱۰۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۴۴، ص ۲۹۰).

شاعرو مداح اهل بیت علیهم السلام «دعبل خزایی» این گونه نقل کرده است که ایام محرم بود به زیارت امام علی بن موسی الرضا علیه السلام رفتم. دیدم آن حضرت با حالت حزن و اندوه، نشسته و اصحاب هم دور او جمع شده‌اند. چون مرا دید، فرمود: ای دعبل! دوست دارم شعری بخوانی؛ زیرا این روزهای غم و اندوهی است که بر خاندان ما رفته است. سپس آن حضرت از جای خویش برخاست و پرده‌ای را نصب کرد و اهل خانه را در پشت آن پرده قرار داد تا در مصایب جدشان عزاداری کنند. در این حال، روبه سوی من کرد و فرمود برای جدّم حسین علیه السلام مرثیه‌ای بخوان. دعبل می‌گوید: اشعاری خواندم وقتی به این ابیات رسیدم:

أَفَاطِمُ لَوْ خَلَّتِ الْحُسَيْنَ مُجَدَّلًا   وَقَدْ مَاتَ عَطْشَانًا بِشَطِّ فُرَاتٍ
إِذَا لَطَمْتَ الْحَدَّ فَاطِمٌ عِنْدَهُ وَأُ   جَرِيَتْ دَمْعَ الْعَيْنِ بِالْوَجَنَاتِ
أَفَاطِمُ قَوْمِي يَا ابْنَةَ الْخَيْرِ وَأَنْدُبِي   نُجُومَ سَمَاوَاتٍ بِأَرْضِ فَلَاةٍ

ای فاطمه! اگر حسین را تصور کنی در حالی که با تیغ دشمنان بر خاک کربلا افتاده و در کنار شطّ فرات تشنه لب جان داده، هرآینه بر صورت خود، سیلی خواهی زد و

اشک چشم را برگونه‌ها جاری خواهی کرد. ای فاطمه! ای دختر بهترین خلق خدا! برخیز و نوحه کن بر فرزندان که ستاره‌های آسمان امامت‌اند و در بیابان به خاک و خون غلتیده‌اند.

امام رضا علیه السلام آه بلندی کشید و در حالی که اشکانش جاری بود، فرمود: «ای دعبل! به خدا سوگند، ناراحتی‌هایی را که در دلم پنهان بود، به جوش آوردی.» سپس ناله دیگری زد و فریاد کشید: «آه! ای حسین شهید! ای غریب! ای تنها! آه ای حسن! ای حسین! آه! به خاطر این مصیبت بزرگ. ای کاش! مرگ مرا از بین می‌برد. ای جد من! ای اسیر سختی‌ها! و... فدایت شوم. آن، چه مصیبت و بلای بزرگی است!» پس از آن، امام علیه السلام از هوش رفتند. (بحرانی، ۱۴۲۹: صص ۱۰۰-۱۲۰).

امام رضا علیه السلام برای تأکید بر مسأله سوگواری برای سید الشهداء علیهم السلام؛ عزاداری آسمان‌ها و زمین و فرشتگان را مطرح می‌فرمایند:

هفت آسمان و تمامی زمین بر شهادتش گریستند و چهار هزار فرشته‌ای که از آسمان به یاریش آمده بودند و او را کشته یافتند، در کنار قبرش، عزادار و غمگین باقی مانده‌اند تا این‌که قائم آل محمد صلی الله علیه و آله ظهور کند و به یاریش بشتابند و شعار آنان یا لثاراتِ الحسین! (ای خون خواهان حسین!) است (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۹۹؛ ابن طاووس، ۱۴۰۹، ج ۲: ۵۴۵).

۳.۵. ایراد خطبه در مجالس سوگواری

یکی از سنت‌های رایج در مجالس عزاداری امام حسین علیه السلام ایراد خطبه است. هر انقلابی برای به ثمر نشستن، نیازمند دو چیز است: یکی خون و دیگری پیام. خون را سیدالشهدا علیه السلام و یاران باوفایش در روز عاشورا تقدیم کردند؛ اما اهمیت قیام عاشورا و تأثیری که در احیای ارزش‌های اسلامی دارد، وظیفه خطیری است که بر عهده معصومین علیهم السلام قرار دارد. یکی از مهم‌ترین راهکارهای معصومین علیهم السلام برای ابلاغ پیام عاشورا، ایراد خطبه در مجالس عزای حسینی است. روایت شده در ایام ماه محرم، حضرت صادق علیه السلام بر سیدالشهدا علیه السلام می‌گریست و مردم از هر جانب به خدمت ایشان می‌آمدند و با او نوحه و ناله سر می‌دادند و به آن حضرت تسلیت و تعزیت می‌گفتند و

چون از گریه فارغ می شدند، حضرت می فرمود:

ای مردم! بدانید که حسین علیه السلام نزد پروردگار خود زنده و مرزوق است و پیوسته به عزاداران خود نگاه می کند و برنامه های ایشان و پدرانشان و جایگاهی که در بهشت برای آنان مهیا بوده از همه داناتراست. (طریحی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۸۳)

تأکید امام صادق علیه السلام بر زنده و گواه بودن امام حسین علیه السلام اشاره به آیاتی از قرآن کریم است که ویژگی شهید را بیان می کند. (بقره/۱۵۵) این مسئله بیان گر آن است که امام صادق علیه السلام تلاش می کردند فضای مسمومی را که بنی امیه برای امامان شیعه از جمله امام حسین علیه السلام در جامعه ایجاد کرده بودند و آنان را افرادی طاغی و یاغی نسبت به حاکم اسلامی می دانستند با برپایی مجالس عزاداری و بیان حقایق پیرامون شخصیت و قیام امام حسین علیه السلام پاک کنند و مسلمانان را به حقایق آگاه سازند و در این باره به قرآن که مورد وثوق و اجماع مسلمانان است، متوسل می شدند.

۳.۶. نوحه خوانی

یکی از شیوه های مرسوم نزد امامان شیعه در برگزاری عزاداری بر امام حسین علیه السلام و زنده نگه داشتن یاد و خاطره قیام عاشورا، نوحه خوانی است. نوحه خوانی و بیان مصیبت که بیشتر با خواندن اشعار همراه است، روش بسیار خوبی در سوگواری است. در عصرائمه اطهار علیهم السلام عزاداری ها، به ویژه عزاداری امام حسین علیه السلام بیشتر در قالب شعر بود و شاعران شیعه، مرثیه می خواندند. برخی از افراد که شاعر نبودند، اشعار شاعران بزرگ را می خواندند و به آن ها «منشد» می گفتند که معادل «مداح» امروزی بود. از جمله این افراد می توان از ابوهارون مکفوف، عبدالله بن غالب، جعفر بن عقیان و ابوعمار منشد نام برد (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۰۵).

ابوعمار منشد می گوید:

محضر امام صادق علیه السلام مشرف شدیم. حضرت فرمود: ای ابوعمار! شعری در مرثیه حسین علیه السلام بخوان. چون مرثیه خود را آغاز کردم، آن حضرت شروع به گریستن نمود. به خدا سوگند! آن قدر گریست که خانه با گریه آن حضرت، هم

آواز گشت و من گریه خانه را شنیدم. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۰۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۴: ۲۸۲)

در روایتی از زید شحّام آمده است:

ما جماعتی از اهل کوفه در محضر امام صادق علیه السلام بودیم که جعفر بن عقیان بر آن حضرت وارد شد. حضرت، او را پیش خود فراخواند و فرمود: ای جعفر! عرض کرد جان من فدای تو باد! فرمان چیست؟ فرمود: به من خبر رسیده است که تو در مرثیه حسین علیه السلام، شعر به نیکویی می خوانی. عرض کرد: چنین است. فرمود: انشاء کن. جعفر مرثیه خوانی کرد. آن حضرت چنان گریه کرد که اشک از چهره و لحيه مبارکش سرازیر شد. (کشی، ۱۴۰۹: ۲۸۹؛ حرّ عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۴: ۵۹۳)

از هارون مکفوف نیز روایت شده است که خدمت امام صادق علیه السلام شرفیاب شدم، فرمود: برایم بخوان، برایش خواندم. آن حضرت فرمود: نه، آن چنان که در کنار قبرش مرثیه می خوانید بخوان و من خواندم: *أَمْرٌ عَلَى جَدِّهِ الْحُسَيْنِ فَقُلْ لِأَعْظَمِهِ الرَّكِيَّةِ*. از کنار نعش حسین گذر کن و به آن استخوان های پاک بگو... وقتی آن حضرت به گریه افتاد سکوت کردم؛ اما فرمود: ادامه بده، ادامه دادم. فرمود: باز هم بخوان تا به این جا رسیدم:

يَا مَرْيَمُ قُومِي فَأَنْدَبِي مَوْلَاكِ وَعَلَى الْحُسَيْنِ فَأَشْعِدِي بِيْكَاكِ

ای مریم! برخیز و بر مولای خود ندبه کن و با گریه ات بر حسین، رستگار شو.

امام علیه السلام گریه کرد و زن ها شیون سردادند. وقتی آرام شدند، حضرت فرمود: ای ابوهارون! هر کس مرثیه حسین علیه السلام بخواند و ده نفر را بگریاند، پاداش او بهشت است و همین طور تعداد را کم کرد تا به یک نفر رساند و فرمود اگر او را بگریاند بهشت بر او واجب می گردد (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۰۶؛ قمی، ۱۳۷۹: ۷۰۷).

۳۰۷. گریستن

گریه بر حسین علیه السلام گریه محبتی است که در دل های عاشقان به ثبت رسیده است.

امام حسین علیه السلام فرمودند:

أَنَا قَتِيلُ الْعَبْرَةِ، لَا يَذْكُرُنِي مُؤْمِنٌ إِلَّا اسْتَعْبَرَ؛ (صدوق، ۱۳۶۲: ۱۱۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳،

ج ۴۴: ۲۸۴)

من کشنده اشک‌ها هستم، هیچ مؤمنی مرا یاد نمی‌کند، مگر آن‌که عبرت گیرد و اشک‌هایش جاری شود.

سوزی که از دل سوخته عاشقان سیدالشهدا علیه السلام به چشم سرایت می‌کند، مراتب علاقه و اخلاص و دلبستگی به خاندان وحی و رسالت را می‌رساند و این عمل، اثری مخصوص در ابقای مودت و ازدیاد محبت دارد؛ علاوه بر اینها، موجبات کثرت نفرت و بیزاری از دشمنان و قاتلان آن حضرت و برائت دوستداران این خاندان از دشمنان ایشان را فراهم می‌آورد. گریه با آگاهی و معرفت بر ابا عبدالله علیه السلام، در واقع، اعلام انزجار از قاتلان اوست و این تبری، از آثار برجسته گریه بر آن حضرت است. این گریه و عزاداری، ابراز کمال تنفر در برابر تعدی و تجاوز و ستمگری و پایمال نمودن حقوق جامعه و به ناحق تکیه زدن بر مسند حکومت آنان است.

پس از واقعه عاشورا، سوگواری بر آن حضرت، توسط فرزند بزرگوارش علی بن الحسین علیه السلام و خواهرگرامی‌اش زینب کبری علیها السلام و دیگر همراهان آن حضرت که شاهد ماجرا بودند، برپا شده است.

از مؤثرترین سیاست‌های امام سجاد علیه السلام برای احیای نهضت عاشورا، برخوردهای عملی حضرت است؛ از این رو که در طول دوران امامت خویش، پیوسته سوگوار عاشوراییان بودند و در این مصیبت آن قدر گریستند که جزء «بکائین عالم» قرار گرفتند. آن حضرت از هر فرصتی برای زنده نگه داشتن خاطره عاشورا و یاد امام حسین علیه السلام و یارانش استفاده می‌کرد. نقل شده است که ایشان هنگام نوشیدن آب به شدت می‌گریست و وقتی با پرسش اطرافیان در این باره رو به رو می‌شد، پاسخ می‌داد:

چگونه گریه نکنم، در حالی که آبی را که پرندگان و جانوران وحشی از آن آزادانه استفاده می‌کردند، بر پدرم منع نمودند؟» (ابی الفداء، ۱۹۷۷، ج ۹: ۱۰۷)

از امام صادق علیه السلام روایت شده است که امام زین العابدین علیه السلام ۳۵ یا ۴۰ سال برای پدرش گریست و در این مدت روزها را روزه می‌گرفت و شب‌ها را عبادت می‌کرد و در هنگام افطار وقتی غذا نزدش می‌آوردند اشک می‌ریخت و می‌فرمود:

قُتِلَ ابْنُ رَسُولِ اللَّهِ جَائِعاً، قُتِلَ ابْنُ رَسُولِ اللَّهِ عَطْشَاناً. (ابن قولویه، ۱:۱۳۵۶؛ ابن شهر آشوب، ۱۴۰۵، ج ۳: ۳۰۳)

امام جعفر صادق علیه السلام در اهمیت گریه و زاری در سوگ امام حسین علیه السلام فرمودند:

هرگونه گریه و بی تابی برای بنده در هر جا که بی تابی کند، مکروه و ناپسند است مگر گریه بر حسین بن علی علیه السلام که پاداش و ثواب دارد. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۴: ۲۸۵؛ ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۰۰).

از علی بن موسی الرضا علیه السلام روایت شده است که فرمودند:

همانا مصیبت شهادت امام حسین علیه السلام دیده‌های ما را مجروح گردانید و اشک ما را جاری ساخت و عزیزان ما را ذلیل گردانید. ای زمین کربلا! برای ما محنت و غم باقی گذاشتی و تا روز قیامت باید گریه کنندگان بر تو بگریند. (فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۱: ۱۶۹؛ ابن طاووس، ۱۴۰۹، ج ۵۴۴: ۲)

به همین دلیل به ریّان بن شبیب چنین توصیه فرمودند:

ای پسر شبیب! اگر می خواهی برای کسی زاری کنی، بر حسین بن علی علیه السلام گریه کن؛ زیرا مانند گوسفند، سر بریده شد و به همراهش هیجده نفر از خانواده اش که در زمین، بی نظیر بودند، کشته شدند. (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۹۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۴: ۲۸۶)

خود امام حسین علیه السلام نیز همین انتظار را از شیعیانش دارند:

ای شیعیان من! هر وقت آب گوارایی نوشیدید مرا به یاد آورید و هر وقت در مورد انسان غریب یا شهیدی، چیزی شنیدید برای من نوحه سرایی کنید. (کفعمی، ۱۴۰۵: ۷۴۱؛ نوری طبرسی، ۱۴۱۱، ج ۱۷: ۲۶)

۳.۸. گریبان چاک کردن و به سرو صورت زدن

با این که صبر و بردباری در مصیبت، اجر فراوان دارد، اما در برخی روایات، عدم رعایت آن در مورد سیدالشهدا علیه السلام، تجویز شده است. از خالد بن سدید روایت شده که امام صادق علیه السلام فرمودند:

زن های فاطمی برای حسین به علی علیه السلام گریبان چاک کردند و سیلی به صورت زدند و برای چنین مصیبتی باید که بر سر و صورت کوبید. (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵: ج ۳: ۴۰۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۶: ۸۲)

۳.۹. ترغیب شاعران به مرثیه سرایی برای سالار شهیدان

عرب ها به شعر و شاعری اهمیّت بسیار می دادند؛ زیرا از مهم ترین ابزارهایی بود که با کمک آن می توانستند افتخارات قوم خود را جاودانه سازند. طبعاً در شرایطی که امامان شیعه از طرف حکمرانان اموی و عباسی با اختناق شدیدی روبه رو بودند، اگر شاعری به مدح و ستایش اهل بیت علیهم السلام برمی خاست، با آوارگی، تبعید و محرومیت از حقوق مواجه می شد. (خزعلی، ۱۳۸۱: ۶۵). با این حال، تشویق شاعران به سرودن شعر در خصوص نهضت حسین بن علی علیه السلام و مصائب دردناک کربلا و بیان ارزش و ثواب این کار بزرگ از دیگر روش های ائمه معصومین علیهم السلام در زنده نگه داشتن یاد امام حسین علیه السلام است. حضرت صادق علیه السلام به ابوعمار شاعر فرمود:

ای ابا عماره! هر کس در ثنای حسین علیه السلام قصیده ای بخواند و سی نفر را بگریاند پاداش او بهشت است. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۰۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۴۴: ۲۸۲)

از آن حضرت، روایت دیگری تقریباً با همین مضمون وارد شده است:

کسی که در مورد امام حسین علیه السلام شعر بگوید و گریه کند و کسی را بگریاند بهشت برای آن دو نوشته می شود. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ص ۱۰۴)

ائمه معصومین علیهم السلام از شاعرانی همچون کمیت، دعبل، سید حمیری و جعفر بن عقیان که در آن جو خفقان آمیز، مصائب امام حسین علیه السلام را به شعر درآوردند، تقدیر نموده اند. امام رضا علیه السلام همواره شاعران را به مرثیه سرایی بر سید الشهداء علیه السلام ترغیب می فرمود. از جمله این شاعران، شاعر و مدّاح اهل بیت علیهم السلام «دعبل خزایی» بود که آن حضرت از وی خواستند تا اشعاری را در مرثیه سید الشهداء علیه السلام بسرایند: «ای دعبل! بر حسین علیه السلام مرثیه سرایی کن؛ چرا که تو تا زمانی که زنده هستی، یاور و مدیحه سرای مایی، پس از یاری ما تا می توانی کوتاهی نکن.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۲: ۵۶۷)؛ دعبل نیز قصیده بلندی را با عنوان

«مدارس آیات» که حدود ۱۲۰ بیت داشت و بخشی از آن در خصوص واقعه عاشورا بود در حضور امام علیه السلام خواند. زمانی که اشعار دعبل تمام شد، خود امام علیه السلام رفتند و سیصد درهم برای این شاعر آوردند و به همراه خلعت خویش به او هدیه دادند. (اربلی، ۱۳۸۱، ج ۱۶۶: ۳-۱۵۹؛ بحرانی، ۱۴۲۹: ۱۲۰-۱۰۰).

نکته قابل تأمل این است که آن حضرت به یکی از غلامانش فرمود به شاعر برجسته‌ای چون ابونواس که پیش از این، در مدح وی شعر سروده بود، سیصد درهم بدهند (صدوق، ۱۳۷۸: ج ۲، ص ۱۴۲)، ولی برای هدیه دادن به دعبل که در مورد امام حسین علیه السلام و عاشورا، مرثیه سرایی کرده بود، علاوه بر این که خود شخصاً اقدام می‌کند، خلعتش را نیز به وی ارزانی می‌دارد؛ در واقع این نحوه برخورد امام علیه السلام ارزش و اهمیت مرثیه سرایی را بر امام حسین علیه السلام نشان می‌دهد.

۱۰. ۳. تسلیت گفتن به یکدیگر و بیان آداب آن

یکی از عواملی که باعث تسکین مصائب می‌گردد، تسلیت گفتن به خانواده مُعزّا است. بر اساس روایات معتبر و متعدّد، این مسئله نیز در جریان مصیبت سیدالشهدا علیه السلام و در میان اهل بیت علیهم السلام مرسوم بوده است. علقمة بن محمد حضرمی نقل می‌کند که حضرت باقر علیه السلام بر امام حسین علیه السلام گریه می‌کرد و دستور می‌داد به افرادی که در خانه بودند و از آنان تقیه نمی‌کرد، بر حسین علیه السلام گریه کنند آن حضرت در خانه خود، مجلس عزّا برپا می‌داشت و به یکدیگر مصیبت حسین علیه السلام را تسلیت می‌گفتند (طوسی، ۱۴۱۱، ج ۲: ۷۷۲؛ حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۴: ۵۰۹).

البته نحوه تسلیت‌گویی در مصیبت سیدالشهدا علیه السلام نیز آداب مخصوص به خود را دارد؛ از مالک جهنی نقل شده است که از امام باقر علیه السلام در مورد آداب تسلیت‌گویی در روز عاشورا پرسیدم و آن حضرت این‌گونه پاسخ دادند:

يَقُولُونَ عَظَّمَ اللَّهُ أَجُورَنَا بِمُصَابِنَا بِالْحُسَيْنِ علیه السلام وَ جَعَلْنَا وَإِيَّاكُمْ مِنَ الظَّالِمِينَ بِثَأْرِهِ مَعَ
وَلِيِّهِ الْإِمَامِ الْمُهَدِيِّ مِنْ آلِ مُحَمَّدٍ علیه السلام؛ (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۲۲۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۹۰: ۱۰۱)

بگویند خداوند متعال اجرها و ثواب‌های عزاداری ما را برای امام حسین علیه السلام زیاد

گرداند و ما و شما را در رکاب ولی آن حضرت، حضرت امام مهدی قائم آل محمد علیه السلام از طلب کنندگان خون آن جناب قرار دهد.

۳.۱۱. توصیه به زیارت قبر سیدالشهدا علیه السلام

از جمله نمادهای سوگواری، زیارت قبر متوفی است. این مسئله مورد تأکید ائمه اطهار علیهم السلام است و در روایات متعددی که از آن بزرگان نقل شده، بر اهمیت زیارت سیدالشهدا علیه السلام سفارش فراوان شده است. از امام صادق علیه السلام روایت شده که فرمودند:

به درستی که خداوند با زائر قبر امام حسین علیه السلام بر حاملان عرش و ملائکه مقربین خود فخر می فروشد و می فرماید: آیا زائر قبر امام حسین علیه السلام را نمی بینید که با شور و اشتیاق به زیارت آن حضرت می روند؟! (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۴۳؛ حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۴: ۴۹۷)

امام باقر علیه السلام در این زمینه فرمودند:

اگر مردم می دانستند که چه فضیلتی در زیارت مرقد امام حسین علیه السلام است از شوق زیارت می مردند و نفس هایشان به خاطر آن، قطع می شد. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۴۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۸: ۱۸)

از امام صادق علیه السلام در خصوص نحوه زیارت آن حضرت روایت شده که فرمودند:

چون قصد زیارت حسین علیه السلام را کردی در حالی که پریشان، غمناک، ژولیده، غم آلود، مصیبت دیده، گرسنه و تشنه ای، او را زیارت کن؛ زیرا حسین علیه السلام در حالی کشته شد که غمگین، مصیبت دیده، ژولیده، غم آلود، گرسنه و تشنه بود. از او حوائج را بخواه و بازگرد و آن (کربلا) را وطن خود قرار مده. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۳۱)

۳.۱۲. تبیین نتایج زیارت سیدالشهدا علیه السلام

امامان معصوم علیهم السلام در خلال ترغیب مردم به زیارت سیدالشهدا علیه السلام ثمرات چنین زیارتی را نیز برای ایشان تبیین می کردند تا با آگاهی کامل، به امر زیارت، مبادرت ورزند. بررسی روایات متعدد نشان می دهد که زیارت سالار شهیدان، ثمرات و نتایج پربراری را به

دنبال دارد از جمله:

۳.۱۲.۱. رسیدن به قرب الهی

محمّد بن الحسن بن ولید، از محمّد بن الحسن الصّفار، از عبّاس بن معروف، از عبدالله بن عبد الرحمن اصمّ، از جدّش نقل شده است که وی گفت: محضر حضرت صادق علیه السلام عرض کردم: چه ثوابی برای زیارت حسین علیه السلام است؟ حضرت فرمودند: زائر حسین علیه السلام در رحمت الهی فرو می‌رود و زیارتش سبب خشنودی و رضایت حق است (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ص ۳۳۵).

حضرت ثامن الحجج علیه السلام روایت کردند که از امام صادق علیه السلام در مورد زیارت امام حسین علیه السلام سؤال شد، آن حضرت در پاسخ فرمودند:

هر کس قبرسید الشهداء را زیارت کند و عارف به حقش باشد، خداوند او را در زمره مقربین خواهد نوشت. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ص ۲۷۹)

۳.۱۲.۲. افزایش طول عمر و خیر و برکت در زندگی

از جمله برکات زیارت سیدالشهدا علیه السلام طولانی شدن عمر و برکت در زندگی است. این مسأله‌ای است که همواره مورد تأکید ائمه علیهم السلام بوده است. از امام باقر علیه السلام نیز در این زمینه روایتی وجود دارد که فرمودند:

ای شیعیان ما! به زیارت قبر حسین علیه السلام بروید؛ چرا که رفتن شما رزق را افزایش می‌دهد و عمر را طولانی می‌کند و بدی‌ها را دفع می‌نماید و رفتن به زیارت ایشان بر هر مؤمنی که به امامت حسین علیه السلام از جانب خداوند اقرار می‌کند، واجب است. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۲۱)

عبدالملک خثعمی می‌گوید: امام صادق علیه السلام به من فرمودند:

ای عبدالملک! زیارت حسین بن علی علیه السلام را ترک نکن و یارانت را به این کار فرمان بده، تا خداوند در عمر و رزق و روزی تو برکت اندازد و تو را سعادت‌مند، زنده بدارد و جزبایا خوشبختی شهادت نمیری و اسم تو را جزء سعادت‌مندان ثبت کنند. (حرّ عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۰: ۱۵۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۸: ۴۷)

۳.۱۲.۳. معادل برگزاری حج

برای درک بهتر اهمیت زیارت امام حسین علیه السلام کافی است بدانیم که امامان معصوم علیهم السلام این زیارت را معادل به جای آوردن حج دانسته اند. امام باقر علیه السلام می فرمایند: زیارت قبر رسول خدا صلی الله علیه و آله و زیارت مزار شهیدان و زیارت مرقد امام حسین علیه السلام معادل است با حج مقبولی که همراه رسول خدا صلی الله علیه و آله به جا آورده شود. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۵۶؛ نوری طبرسی، ۱۴۱۱، ج ۲۶۶: ۱)

۳.۱۲.۴. از بین رفتن غم و اندوه

علی بن الحسین سعدآبادی می گوید: احمد بن ابی عبد الله برقی از پدرش، از ابن مسکان، از هارون بن خارجه، به نقل از امام صادق علیه السلام روایت کرده که امام حسین علیه السلام فرمودند:

من کشنده اشک هستم. من در حالی که غمگین و اندوهگین بودم کشته شدم و سزاوار است خداوند هر مکروب و اندوهگینی که به زیارت من می آید را با قلبی مسرور و شاد به اهلش برگرداند. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۹۸؛ صدوق، ۱۴۰۷: ۱۲۳)

از حضرت صادق علیه السلام روایت شده که فرمودند:

در پشت کوفه قبری است که هیچ حزین و غمگینی به زیارت آن نمی رود مگر آن که حق تعالی حزنش را برطرف می فرماید، مقصود از آن قبر، قبر حضرت حسین بن علی علیه السلام است. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۶۸)

۳.۱۲.۵. مستجاب شدن دعا

زمانی امام صادق علیه السلام بیمار شد و فرمودند یکی از شیعیان ما را از سوی من اجیر کنید تا از مدینه به کربلا برود و کنار قبر شریف ابا عبد الله برایم دعا کند. آن شخص اجیر شده گفت انجام می دهم؛ ولی مگر نه این است که حضرت امام حسین علیه السلام و حضرت امام صادق علیه السلام هر دو اطاعتشان واجب است (یعنی هر دو امام معصوم هستند)، پس چرا باید آنجا دعا کرد؟! آن صحابی به سوی امام علیه السلام بازگشت و همین سؤال را از حضرت پرسید؛ امام سخن او را تصدیق کردند و فرمودند:

لیکن آن صحابی نمی‌داند که خداوند متعال جاهایی دارد که دعا در آنجا پذیرفته می‌شود و قبرسیدالشهداء یکی از آنهاست. (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷: ۵۷)

۳. ۱۲. ۶. شفای بیماران

ابوبکر حضرمی از امام صادق علیه السلام نقل کرده است که فرمودند:

اگر مؤمن مریضی، حق حسین علیه السلام و حرمت و ولایت او را بشناسد و به اندازه سرانگشتی از تربت حسین علیه السلام برایش برگیند، برایش دوا و شفاست. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۴۶۶؛ مفید، ۱۴۱۳: ۱۴۳؛ طوسی، ۱۴۱۱، ج ۲: ۷۳۲)

۳. ۱۲. ۷. حفاظت خداوند متعال از زائر حسینی

عبدالله بن هلال، روایت کرده است که محضرامام صادق علیه السلام عرض کردم: فدایت شوم! کمترین ثواب و اجر برای زائر قبر امام حسین علیه السلام چیست؟ حضرت فرمودند:

ای عبدالله! کمترین پاداش او این است که خداوند متعال، خود و اهلش را حفظ می‌کند تا به خویشانش بازگردد و وقتی روز قیامت شد، خداوند متعال حافظ او خواهد بود. (صدوق، ۱۴۰۷: ۱۱۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۱: ۴۶)

۳. ۱۲. ۸. مورد شفاعت واقع شدن

از امام صادق علیه السلام روایت‌های متعددی در خصوص مورد شفاعت قرارگرفتن زائران امام حسین علیه السلام وارد شده است، از جمله:

امام حسین علیه السلام به افرادی که برایش گریه می‌کنند، نظر مرحمت دارد و برای آنان طلب مغفرت می‌نماید و از پدرش تقاضا می‌کند برای ایشان طلب آمرزش کند. (حرّ عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۴: ۵۰۸)

خود امام حسین علیه السلام فرمودند:

هرکسی که مرا زیارت کند او را پس از مرگش زیارت می‌کنم و اگر درون آتش جهنم باشد او را بیرون می‌آورم. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۸: ۱۶؛ نوری طبرسی، ۱۴۱۱، ج ۱۰۴: ۴۰۴)

۳.۱۲.۹. قبول شفاعت از زائر حسینی

یکی از امتیازات برجسته زائر حسینی در روز قیامت این است که علاوه بر این که مورد شفاعت واقع می شود، می تواند دیگران را نیز مورد شفاعت قرار دهد. در این زمینه، روایات متعددی وارد شده است. از جمله، امام صادق علیه السلام فرمودند:

زائر امام حسین علیه السلام در روز قیامت، صد نفر که همگی دوزخی و در دنیا از مسرفین بوده اند را شفاعت می کند. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۶۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۰۱: ۷۷)

۳.۱۲.۱۰. آمرزش گناهان

از جمله بشارت هایی که ائمه اطهار علیهم السلام در خصوص نتایج زیارت سیدالشهدا علیه السلام داده اند، آمرزش گناهان است. از حمران، روایت شده است که وقتی از زیارت امام حسین علیه السلام برگشتم، امام باقر علیه السلام به من فرمودند:

ای حمران! به تو مژده می دهم که هرکس قبور شهیدان آل محمد علیهم السلام را زیارت کند و مرادش از این کار، رضایت خدا و تقرب به پیامبر صلی الله علیه و آله باشد، مانند روزی که مادرش او را به دنیا آورده است، از گناهانش بیرون می آید. (طوسی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۲۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۸: ۲۰)

امام رضا علیه السلام خطاب به ابن شیبب فرمود:

ای پسر شیبب! اگر دوست دارید خداوند را ملاقات کنید، در حالی که هیچ گناهی برتون باشد، به زیارت امام حسین علیه السلام برو. (صدوق، ۱۳۶۲: ۱۳۰)

۳.۱۲.۱۱. رسیدن به آرامش در روز قیامت

از جمله فواید اخروی زیارت امام حسین علیه السلام رهایی از هول و هراس جان فرسای روز قیامت و رسیدن به آرامش است. در این زمینه، روایات متعددی از امام صادق علیه السلام وارد شده است از جمله:

هرکس دوست دارد روز قیامت بر سر سفره های نور بنشیند، باید از زائران امام حسین علیه السلام باشد. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۳۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۲: ۹۸؛ حرّ عاملی، ۱۴۰۳: ج ۱۰: ۳۳۰)

۳.۱۲.۱۲. هم‌نشینی با پیامبر ﷺ و ائمه اطهار ﷺ

از بزرگ‌ترین امتیازات زائر حسینی در بهشت، هم‌نشینی او با پیامبر ﷺ و دیگر ائمه معصومین ﷺ است. از حضرت صادق ﷺ روایت شده که فرمودند:

کسی که می‌خواهد در همسایگی پیامبر ﷺ و در کنار علی و فاطمه ﷺ باشد، زیارت امام حسین ﷺ را ترک نکند. (حرّ عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۰: ۳۳۱).

۴. مهم‌ترین اهداف ائمه اطهار ﷺ از عزاداری برسیدالشهدا ﷺ و آثار آن

می‌توان گفت که برپایی سوگواری و گریه برسیدالشهدا ﷺ بزرگ‌ترین وسیله‌ای بود که امامان معصوم ﷺ از آن برای زنده نگه داشتن یاد و راه امام حسین ﷺ بهره می‌بردند؛ اما باید دید که حضرات معصومین ﷺ با توصیه به سوگواری و گریه برای سالار شهیدان ﷺ چه اهدافی را دنبال می‌کردند؟ برخی از مهم‌ترین اهداف امامان معصوم ﷺ از سوگواری برسیدالشهدا ﷺ عبارتند از:

۴.۱. حفظ دستاوردهای نهضت عاشورا

یکی از ارزنده‌ترین آثار و برکات مجالس عزاداری و گریه برسیدالشهدا ﷺ حفظ نهضت مقدّس امام حسین ﷺ است. هر انقلابی نیاز به دو چیز دارد؛ یکی خون و دیگری پیام. خون را امام حسین ﷺ و یاران باوفایش تقدیم کردند؛ ولی ابلاغ پیام آن با ائمه معصومین ﷺ بود. این اشک‌ها و گریه‌ها در عزای مظلوم کربلا، فریاد مداوم، علیه ستمگران و ابلاغ پیام خون مطهر شهدا بود. اگر گریه‌های ائمه معصومین ﷺ نبود، حادثه عاشورا از خاطره‌ها محو می‌شد و شعاع این مشعل فروزان، فروکش می‌کرد. مجالس عزای امام حسین ﷺ عامل فوق‌العاده نیرومندی است برای بیداری مردم و راه و رسمی است که حضرت آن را به پیروان خود آموخته‌اند تا ضامن تداوم و بقای اسلام باشد. اهمیت برپایی این مجالس و رمز تأکید ائمه اطهار ﷺ بر حفظ آن، آن‌گاه روشن‌تر می‌شود که ملاحظه کنیم شیعیان در دوره صدور این روایات، به شدت در انزوا به سر می‌بردند و تحت فشارهای گوناگون حکومت امویان و عباسیان چنان گرفتار بودند که قدرت انجام کوچک‌ترین فعالیت و حرکت سیاسی و اجتماعی را نداشتند و چیزی نمانده بود که به کلی منقرض شوند ولی مجالس

عزای امام حسین علیه السلام آنان را نجات داد و در پناه آن، تشکّل و انسجام تازه‌ای یافتند و به صورت قدرتی چشمگیر در صحنه جامعه اسلامی ظاهر شده و باقی ماندند؛ به همین دلیل، برپایی این مجالس در روایات به عنوان «احیای امراهل بیت علیهم السلام» تعبیر شده است. امام صادق علیه السلام در مورد این گونه مجالس فرمودند:

إِنَّ تِلْكَ الْمَجَالِسَ أَحْبَبُهَا فَأَحْبَبُوا أُمَّرْنَا؛ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱: ۳۵۰)

این گونه مجالس (شما) را دوست دارم، از این طریق، مکتب ما را زنده بدارید.

علاوه بر این، تشکیل این مجالس باعث می‌گردد تا شیعیان، از والاترین تربیت اسلامی برخوردار شده و در جهت حسینی شدن، رشد و پرورش یابند و در این مجالس است که مردم، دیانت را همراه با سیاست، از مکتب حسین بن علی علیه السلام می‌آموزند؛ در حقیقت، مراسم عزاداری، ضامن بقای اسلام است؛ به همین دلیل در دوران منحوس سلاطین و پادشاهان جور، از برپایی مجالس عزای اهل بیت علیهم السلام به خصوص سالار شهیدان جلوگیری می‌شد؛ چرا که برپایی این‌گونه مجالس، سبب می‌شد تا سخنوران و دانشمندان متعهد و انقلابی، مردم را از ستم حکومت‌ها آگاهی دهند و انگیزه‌های قیام آن حضرت را برای مردم بازگو کنند. در این مجالس گفته می‌شد که آن امام برای حفظ شرف و ناموس مردم و بزرگی مقام و مرتبه اسلام، از جان، مال و فرزند گذشت و زیر بار خفت و خواری نرفت؛ پس بیایید، ما هم با الگو گرفتن از مرام او، مرگ با عزّت را بر زندگی با ذلت ترجیح دهیم.

ائمه اطهار علیهم السلام با تأکید بر برگزاری مراسم عزاداری حسینی، برنامه آن حضرت را محوری برای وحدت و اتحاد مردم قرار دادند، به گونه‌ای که امروز در ایام شهادتش میلیون‌ها انسان با اختلاف طبقات و نژاد و مذهب در هر کوی و برزن به عزاداری آن حضرت پیاخته و گرد بیرق حسینی اجتماع می‌کنند. هرملتی برای بقا و موفقیت خویش محتاج به عامل وحدت و اجتماع است. بدون شک، بهترین عامل وحدت پیروان اهل بیت علیهم السلام که با کمترین هزینه می‌تواند توده‌های میلیونی را حول یک محور جمع کند، همین مراسم عزاداری سیدالشهدا علیه السلام است. به یقین اگرملتی از چنین قدرتی برخوردار باشد که بتواند در کوتاه‌ترین فرصت و با کمترین تبلیغات، نیروهای متفرّق

خویش را گردآوری کرده و سازماندهی کند، می‌تواند هرمانعی را از سرراه پیشرفت خود بر دارد. در واقع ائمه اطهار علیهم‌السلام با ترغیب مردم به اقامه مجالس حسینی از پراکندگی نیروها جلوگیری به عمل آوردند و توده‌های متفرق را بسیج کردند و با ایجاد وحدت و یکپارچگی در میان آن‌ها قدرت عظیمی را به وجود آوردند. حرکت خودجوش میلیونی مردم مسلمان ایران در نهضت شکوهمند انقلاب اسلامی در ماه محرم و صفر به ویژه روزهای تاسوعا و عاشورا که لرزه بر اندام طاغوتیان می‌انداخت سر تأکید ائمه اطهار علیهم‌السلام بر محور قراردادن امام حسین علیه‌السلام را آشکارتر می‌کند.

۴.۲. آگاه شدن مردم از حقیقت دین حنیف

یکی دیگر از آثار و برکات مجالس عزاداری سیدالشهدا علیه‌السلام این است که مردم، در سایه مراسم عزاداری با حقیقت اسلام آشنا شده و بر اثر تبلیغات وسیع و گسترده‌ای که همراه با این مراسم انجام می‌گیرد، آگاهی توده مردم بیشتر و ارتباطشان با دین حنیف، محکم‌تر می‌گردد؛ زیرا قرآن و عترت، دو وزنه نفیسی هستند که هرگز از یکدیگر جدا نمی‌شوند و این آگاهی در اقامه ماتم و مراسم سوگواری عترت رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به خصوص امام حسین علیه‌السلام به آحاد مردم داده خواهد شد. برای درک این مهم، باید امام زمان را شناخت. امام حسین علیه‌السلام روزی در جمع یاران به پاخاست و پیرامون هدف آفرینش انسان و نقش امامت فرمود: «ای مردم! خداوند، بندگان را نیافرید، مگر برای این‌که او را بشناسند. یکی از یاران پرسید: ای فرزند رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم معنای شناخت خداوند چیست؟ حضرت فرمود: شناخت خداوند به این است که مردم هر زمان، رهبر و امام خویش را بشناسند، امامی که اطاعت او بر آنان واجب است.» (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۹: ۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۱۴: ۵).

امام رضا علیه‌السلام همین سخن امام حسین علیه‌السلام را مورد تأکید قرار دادند و فرمودند:

ما به دلیل قرابت با پیغمبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم برگردن شما حقی داریم و شما را هم به وسیله آن جناب بر ما حقی است، هرگاه شما حق ما را ادا کردید، در این صورت، ادای حق شما نیز بر ما واجب می‌شود. (مفید، ۱۴۱۳، ج ۲: ۲۶۲؛ کمپانی، ۱۳۶۵: ۱۱۶)

امام حسین علیه السلام به هنگام خروج از مکه فرمودند:

رَضِيَ اللهُ رِضَانًا أَهْلَ الْبَيْتِ؛ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۶۷: ۴۴)

خداوند با رضایت ما اهل بیت، خشنود می‌گردد.

حضرت رضا علیه السلام نیز در جمع مردم نیشابور چنین از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل کردند که خداوند می‌فرماید:

كَلِمَةٌ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حِصْنِي فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي أَمِنَ مِنْ عَذَابِي؛

کلمه لا اله الا الله، دژ محکم من است؛ هر کس وارد آن شود، از عذاب من ایمن خواهد بود.

وقتی همه مردم، این حدیث را نوشتند، با کمی تأمل به آن‌ها فرمودند:

این مطلب شروطی دارد «من از شروط آن هستم». (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۳۳ -

۱۳۲؛ قندوزی، ۱۳۸۵: ۳۶۴)

این جمله به عنوان پذیرش ولایت حضرت معنا شده است، چیزی که اساس تفکر شیعی است. از نظر شیعه پذیرش امامت و گردن نهادن به ولایت امامان پس از توحید و نبوت، شرط رهایی و رستگاری است. امام علیه السلام در صدد بود تا محبت مردم را نسبت به علویان، جهت‌دار کند و تشیع ناشی از دوستی اهل بیت را تبدیل به یک تشیع اعتقادی اصیل نماید. بر این اساس سوگواری عمیق امام رضا علیه السلام بر امام حسین علیه السلام باعث می‌شد مردم هر چه بیشتر تحت تأثیر قیام عاشورا و علل بروز این واقعه قرار گیرند و به تبع آن با حقیقت دین اسلام آشنا شوند؛ این کار زمانی بیشتر نمود می‌یابد که امام رضا علیه السلام از پیامبر صلی الله علیه و آله درخواست می‌کند تا شاهد جنایت صورت گرفته بر اهل بیتش باشد. آن حضرت این‌گونه با جدّ بزرگوارش درد دل می‌کند:

أَيُّنَ النَّبِيِّ يَرَى مَنَا لَ عِتْرَتُهُ   صَرَ عَى جَرَى دَمُهُمْ فِي الْأَرْضِ عُدرَانَا
أَيُّنَ النَّبِيِّ يَرَى جِسْمَ الْحُسَيْنِ عَلَى   الرَّمْضَاءِ مُنْعَفِرًا بِالطَّلَبِ لَهْفَانَا
(بحرانی، ۱۴۲۹: ۱۴۷)

کجاست پیامبر صلی الله علیه و آله تا آن‌چه را که به اهل بیتش رسیده ببیند، در حالی که بر زمین

افکنده و خونشان در زمین جاری گشته و به صورت آب‌گیرهایی درآمده است؟ کجاست پیامبر ﷺ تا بدن حسین علیه السلام را ببیند در حالی که بر روی شنزار داغ کربلا، خاک آلود شده و آه و افسوس را برمی‌انگیزد؟

۴.۳. پیوند با سیدالشهدا علیه السلام

گریه برسیدالشهدا علیه السلام و تشکیل مجالس عزای حسینی نه تنها اساس مکتب را حفظ می‌کند، بلکه باعث می‌گردد شیعیان با حضور در این مجالس از والاترین تربیت اسلامی برخوردار شده و در جهت حسینی شدن، رشد و پرورش یابند. گاهی قطره‌های اشک انسان، پیام‌آور هدف‌هاست. گریستن بر امام حسین علیه السلام خوی حسینی را در انسان احیا می‌کند و خوی حسینی چنان است که نه ستم می‌کند و نه ستم می‌پذیرد. آن کسی که با شنیدن حادثه کربلا قطره اشکی از درون دل بیرون می‌فرستد، صادقانه این پیوند با اهداف ولای سیدالشهدا علیه السلام را بیان می‌کند. این نوع گریه، یک عبادت است؛ عبادتی که هیچ شرط و شروطی ندارد. از عشق ناشی می‌شود و از قلب می‌جوشد؛ لذا ریا در آن راه ندارد. از امام صادق علیه السلام روایت شده که فرمودند:

رسول خدا ﷺ به حسین بن علی علیه السلام در حالی که به طرف آن حضرت علیه السلام می‌آمد نگاه کردند پس او را در کنار خود نشانند و فرمودند: برای شهادت حسین علیه السلام حرارت و گرمایی در دل‌های مؤمنان است که هرگز سرد و خاموش نمی‌شود. (نوری طبرسی، ۱۴۱۱، ج ۱۰: ۳۱۸)

گریه بر حسین علیه السلام پیوند با هدف متعالی و انسان‌ساز اوست و به تعبیر امام خمینی علیه السلام «گریه سیاسی است و ما ملتی هستیم که با همین اشک‌ها، سیل جریان می‌دهیم و سدهایی را که در مقابل اسلام ایستاده است خرد می‌کنیم» (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۳: ۱۵۶)؛ بنابراین اشکی که از چشمان عاشقان سیدالشهدا علیه السلام جاری می‌شود؛ علاوه بر ازدیاد محبت و مهر و مودت نسبت به خاندان رسالت، موجب بیزاری از دشمنان آن حضرت نیز می‌گردد و نشان دهنده تنفر شدید از تکیه‌زدن به ناحق آنان بر مسند حکومت است.

۴.۴. محشور شدن با امام حسین علیه السلام

قبل از شهادت امام حسین علیه السلام خود پیامبر صلی الله علیه و آله بهشت را بردوست داران آن امام، بشارت داده بودند. حذیفه یمانی گوید: پیامبر صلی الله علیه و آله را دیدم که دست حسین بن علی علیه السلام را گرفته و می فرماید:

ای مردم! این حسین بن علی علیه السلام است او را بشناسید. قسم به آن که جانم در دست اوست او در بهشت است، دوست دارانش در بهشت اند و دوست داران دوست دارانش نیز در بهشت اند. (صدوق، ۱۳۶۲: ۴۷۸)

حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام با برشمردن گریه برمصایب کربلا، به عنوان یکی از راه های محشور شدن با سالار شهیدان، به ریّان بن شیبیب فرمودند:

اگر خوشحال می شوی، از این که در درجات عالی بهشت با ما باشی، پس اندوهناک شو به اندوه ما و شادمان باش به شادی ما و برتوباد که ولایت ما را از دست نگذاری! چرا که اگر مردی، دوستدار سنگی باشد؛ خداوند متعال در روز قیامت، او را با آن سنگ، محشور می کند. (صدوق، ۱۴۰۳، ج ۲: ۲۶۹)

وقتی که دوست داشتن یک سنگ، باعث محشور شدن دوستدارش با آن می گردد، در این صورت، عشق به امام حسین علیه السلام که سرور جوانان اهل بهشت است، چه نتیجه ای دارد؟!

۴.۵. آمرزش گناهان

گریه برسید الشهداء علیهم السلام از بین برنده گناهان و موجب غفران الهی است. از امام صادق علیه السلام روایت شده که فرمودند:

امام حسین علیه السلام و یاران شهیدش نزد خداوند متعال به محل قتلشان و کسانی که او را زیارت می کنند می نگرند. در حالی که اسمای آنان و پدرانشان و درجات تقوای آنان و جایگاهشان را نزد خداوند متعال می داند و او در این کار داناتر از هر کدام از شما نسبت به وضعیت فرزندش است. هر که بر امام حسین علیه السلام بگرید حضرت او را می بیند و برای او طلب مغفرت می کند. از پدران گرامیش هم

درخواست می‌کند که برای او، طلب مغفرت کنند. سپس می‌فرماید: اگر زایر من می‌دانست که خداوند چه چیزی را برای او در نظر گرفته است، خوشحالی او بسیار بیشتر از حزن و اندوهش می‌شد و این‌که زیارت‌کننده او وقتی از زیارت برمی‌گردد، هیچ گناهی برای او باقی نمی‌ماند! (طوسی، ۱۳۸۸: ۵۵؛ حرّ عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۴: ۴۲۳)

امام رضا علیه السلام به ریّان بن شیبیب فرمودند:

ای پسر شیبیب! اگر بر حسین علیه السلام آن قدر گریه کنی که اشک‌هایت بر چهره‌ات جاری شود، خداوند همه گناهانی را که مرتکب شده‌ای می‌آمرزد، کوچک باشد یا بزرگ، کم باشد یا زیاد. (صدوق، ۱۳۶۲: ۱۱۲)

و در جایی دیگر فرمودند:

گریه‌کنندگان باید بر کسی همچون حسین علیه السلام گریه کنند؛ زیرا گریستن براو، گناهان بزرگ را فرو می‌ریزد. (ابن طاووس، ۱۴۰۹، ج ۲: ۵۴۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۴: ۸۳)

۴.۶. رهایی از هول و هراس روز قیامت

شنیدن حوادث روز قیامت، هول و هراس را بر تن هر انسان معتقدی می‌اندازد؛ اما برای رهایی از آن، همواره راه‌هایی وجود دارد که یکی از آن‌ها گریه بر سیدالشهدا علیهم السلام است. از حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم روایت شده که خطاب به حضرت فاطمه علیها السلام فرمودند:

ای فاطمه! هر چشمی فردای قیامت، گریان است غیر از چشمی که در مصیبت حسین گریه کند. صاحب آن چشم خندان است و مژده نعمت‌های بهشت به وی داده خواهد شد. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۴: ۲۹۳)

امام رضا علیه السلام با بیان این مسأله که «هر کس از مصایب ما یاد کند و بگیرد و بگریاند، چشمش در آن روز که چشم‌ها از بیم عذاب‌ها، سؤال‌ها و هیبت مجازات‌ها گریان می‌گردد، گریان نشود» فرمودند:

هر کس عاشورا را روز مصیبت خویش قرار دهد، خداوند تبارک و تعالی، روز

قیامت را روز شادی و خوشحالی او قرار می‌دهد. (صدوق، ۱۳۷۸، ج: ۱، ۲۱۴؛ بحرانی، ۱۳۷۴، ج: ۳، ۵۰۸).

آن حضرت شرکت در مراسم عزاداری ائمه علیهم‌السلام را باعث زنده شدن دل‌ها در روز قیامت دانستند و فرمودند:

هر کس در مجلسی بنشیند که امر ما را در آن مجلس، زنده بدانند قلبش نمیرد در روزی که دل‌ها می‌میرند. (طبرسی، ۱۳۸۵: ص ۲۵۷)

۴.۷. وارد شدن به بهشت

از امام سجاد علیه‌السلام روایت شده که فرمودند:

هر مؤمنی که چشمانش برای کشته شدن حسین بن علی علیه‌السلام و همراهانش اشکبار شود و اشک بر صورتش جاری گردد، خداوند او را در غرفه‌های بهشتی جای می‌دهد. (صدوق، ۱۴۰۷: ۱۰۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج: ۴۴، ۲۸۵؛ قندوزی، ۱۳۸۵: ۴۲۹)

باز از آن حضرت، روایت مشابه دیگری نقل شده است که فرمودند:

چشمان هر کس که در مصیبت‌های ما قطره‌ای اشک بریزد، خداوند او را در بهشت جای می‌دهد. (شوشتری، بی‌تا: ج: ۵، ۵۲۳)

نتیجه

پژوهش مذکور نشان می‌دهد که امامان معصوم علیهم‌السلام نه تنها در ماه محرم بلکه در هر فرصتی که مهیا می‌شد به اقامه سوگواری بر آن حضرت، می‌پرداختند؛ در واقع؛ سوگواری و بزرگداشت شهادت امام حسین علیه‌السلام از همان دوران کودکی، زمانی که در آغوش رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بود آغاز شد. پژوهش مذکور نشان می‌دهد که سوگواری بر سیدالشهدا علیه‌السلام در سنت معصومین علیهم‌السلام آداب ویژه‌ای داشته است: ترک زینت، لباس سیاه پوشیدن، برپایی مجالس عزاداری، ایراد خطبه در مجالس سوگواری، نوحه خوانی، گریستن و فتوای مباح بودن آن، گریبان چاک کردن و به سرو صورت زدن، تسلیت گفتن به یک دیگر،

ترغیب شاعران به مرثیه سرایی برای سالار شهیدان و نیز سفارش به زیارت قبر امام حسین علیه السلام و تبیین نتایج این زیارت.

از مهم ترین اهدافی که امامان معصوم از سوگواری بر سالار شهیدان داشته اند عبارت بود از: حفظ دستاوردهای نهضت عاشورا و آگاهی از حقیقت دین حنیف؛ علاوه بر این ها همواره، اجر و پاداشی را که خداوند برای عزاداران حسینی در نظر گرفته است، در روایت های متعددی بیان فرموده اند؛ از جمله: پیوند با سیدالشهدا علیه السلام، محشورشدن با امام حسین علیه السلام، آمرزش گناهان، رهایی از هول و هراس روز قیامت، وارد شدن به بهشت. اشکی که بر حسین علیه السلام و مصایب او ریخته می شود، هر چند یک کار عاطفی است، با این حال خردمندانه و نسبت به برخی از دل باختگان عاشقانه است و بر اثر آن، گرایش و محبتی میان گریه کننده و شهدای کربلا پیدا می شود که این گرایش، زمینه و مقدمه زنده نگه داشتن سیره آنان مانند شجاعت و شهادت طلبی می شود و چنین جذبه و گرایشی، بیش از درس و بحث دانش مفهومی اثر دارد. گریه بر سالار شهیدان علیه السلام در حقیقت گریه بر سلحشور و جنگجوی موحدی است که جز احیای توحید و امامت در اصل دین و عدل و احسان در فرع آن چیزی نمی خواهد، از این رو، روح حماسه را در گریه کننده ایجاد می کند.

تشکیل این مجالس باعث می گردد تا شیعیان از والاترین تربیت اسلامی برخوردار شده و در جهت حسینی شدن، رشد و پرورش یابند و در این مجالس است که مردم، دیانت را همراه با سیاست، از مکتب حسین بن علی علیه السلام می آموزند. مردم در سایه مراسم عزاداری، با حقیقت اسلام آشنا شده و بر اثر تبلیغات وسیع و گسترده ای که همراه با این مراسم انجام می گیرد، آگاهی شان بیشتر و ارتباطشان با دین حنیف، محکم تر می گردد؛ زیرا قرآن و عترت، دو وزنه نفیسی هستند که هرگز از یکدیگر جدا نمی شوند و این آگاهی در اقامه ماتم و مراسم سوگواری عترت رسول اکرم صلی الله علیه و آله به خصوص امام حسین علیه السلام به آحاد مردم داده خواهد شد.

منابع

- ابن ابي جمهور، محمد بن زين الدين. (١٤٠٥). *عوالي اللآلى*. تصحيح مجتبی عراقی. قم: سيد الشهدا.
- ابن شهر آشوب، أبو جعفر محمد بن علي. (١٤٠٥). *مناقب آل أبي طالب*. بيروت: دار الأضواء.
- ابن طاووس، علي بن موسى. (١٤٠٩). *إقبال الأعمال*. چاپ دوم. تهران: دارالكتب الإسلامية.
- ابن فهد حلي، احمد بن محمد. (١٤٠٧). *عدة الداعي ونجاح الساعي*. تصحيح موحدي قمی. چاپ اول. تهران: دارالكتب الاسلاميه.
- ابن قولويه، جعفر بن محمد. (١٣٥٦). *كامل الزيارات*. تصحيح عبد الحسين امينی. چاپ اول. نجف اشرف: دارالمرتبضويه.
- ابي الفداء (اسماعيل) ابن كثير الدمشقي. (١٩٧٧). *البداية والنهاية*. بيروت: مكتبه المعارف.
- اربلي، علي بن عيسى. (١٣٨١). *كشف الغمة في معرفة الأئمة*. مقدمه ابوالحسن شعراني. قم: ادب الحوزة.
- ازدي كوفي، لوط بن يحيى بم سعيد العامدي. (١٤١٩). *نصوص من تاريخ ابي محنف*. بيروت: دارالحجة البيضاء.
- بحراني، سيد هاشم بن سليمان. (١٣٧٤). *البرهان في تفسير القرآن*. مصحح: قسم الدراسات الإسلامية البعثة. چاپ اول. قم: موسسه البعثة.
- البحراني، عبدالرضا بن محمد الأوالي. (١٤٢٩). *إيجاج الأحران في وفات غريب الخراسان*. تصحيح محمد ابراهيم المير. الطبعة الأولى. قم: مكتبة الأنصاري.
- حرّ عاملي، محمد بن حسن. (١٤٠٣). *وسائل الشيعة إلى تحصيل مسائل الشريعة*. چاپ ششم. تهران: المكتبة الإسلامية.
- شوشتری، نور الله (بی تا). *احقاق الحق وازهاق الباطل*. ج ١-١٥. قم: کتابخانه عمومی

آية الله مرعشى نجفى رحمته الله.

- صدوق، محمد بن على بن الحسين بن بابويه القمى. (۱۳۶۲). *الأمالى*. تهران: كتابخانه اسلاميه.

_____ . (۱۳۷۸). *عيون أخبار*

الرضا عليه السلام. قم: انتشارات پیام علمدار.

_____ . (۱۳۸۵). *علل الشرايع*.

چاپ اول. قم: داوری.

_____ . (۱۴۰۷). *ثواب الأعمال*

وعقاب الأعمال. چاپ دوم. قم: دار الشريف الرضى.

- طبرسى، على بن حسن. (۱۳۸۵ هـ. ق). *مشكاة الأنوار فى غرر الأخبار*. چاپ دوم. نجف اشرف: المكتبة المرتضويه.

- طريحي، فخرالدين. (۱۳۶۲). *المنتخب*. قم: منشورات الرضى.

- طوسى، محمد بن الحسن. (۱۳۸۸)، *أمالى*. مترجم. صادق حسن زاده. قم: اندیشه هادى.

_____ . (۱۴۱۱). *مصباح المتعبد وسلاح المتعبد*. چاپ اول.

بيروت: مؤسسة فقه الشيعة.

- فتال نيشابورى، محمد بن أحمد. (۱۳۷۵). *روضه الواعظين وبصيره المتعظين*. چاپ اول. قم: انتشارات رضى.

- قمى، شيخ عباس. (۱۳۷۹). *منتهى الآمال*. تهران: مقدس.

- قندوزى، سليمان بن ابراهيم. (۱۳۸۵ هـ. ق). *ينابيع المودة لذوى القربى*. الطبعة الثامنة. قم: دار الكتب العراقية.

- كشى، محمد بن عمر. (۱۴۰۹). *اختيار معرفة الرجال*. مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.

- كفعمى، ابراهيم بن على عاملى. (۱۴۰۵). *المصباح*. چاپ دوم. قم: دارالرضى.

- كمپانى، فضل الله. (۱۳۶۵). *حضرت رضا* عليه السلام. چاپ سوم. مشهد: انتشارات عرفان.

- مجلسى، محمد باقر. (۱۴۰۳). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*. قاهره:

انتشارات دار أحياء.

- _____ . (١٤٢٣). *زاد المعاد - مفتاح الجنان*. چاپ اول. بيروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- مفید، محمد بن محمد. (١٤١٣). *المنازل*. چاپ اول. قم: کنگره شیخ مفید.
- موسوی خمینی، روح الله. (١٣٧٨). *صحیفه نور*. چاپ دوم. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- نوری طبرسی، حسین بن محمد تقی. (١٤١١). *مستدرک الوسائل*. الطبعة الثانية. بيروت: مؤسسة آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.
- يعقوبی (بی تا). *تاریخ یعقوبی*. بيروت: دار صادر.

